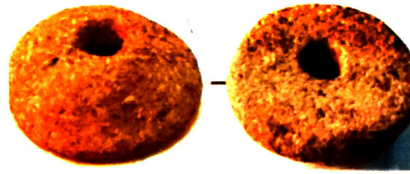

Müxtəlif elmlərin qovşağında araşdırmaların - multidissiplinar tədqiqatların aparılması zamanın tələbidir. İctimai elmlər sırasında məhz arxeologiya mültidissiplinar araşdırmaların üçün zəngin bir bazadır. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş antropoloji, zooloji, botanik qalıqlar, metal nümunələri, qədim bəzək əşyalarının hazırlandığı minerallar və s. tapıntılar müxtəlif elm sahələrinə tərəfindən tədqiq edilir, qazıntılar zamanı geoloji və arxeoloji təbəqələr üzrə stratigrafiya, dövrləşmə müəyyənləşdirilir və elmlərin qovşağında digər işlər aparılır. Müvafiq olaraq arxeoloji baza əsasında paleoantropologiya, arxeozoolojiya, arxeobotanika, arxeometallurjiya, geoarxeologiya və s. elmi istiqamətlər meydana çıxmışdır.

çixarmışdır. Etnoarxeologiya ilk vaxtlarda ABŞ, Kanada, İngiltərə, Avstraliyada təşəkkül tapsa da XX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq Avropada da bu sahədə tədqiqatlar aparılırdı. Rusiyanın da elmi qurumlarında (Moskva, Kemerovo, Omsk, Surqut, Tomsk şəhərlərində) bu istiqamətdə elmi qurumlar yaradılmış və araşdırmalar aparılmışdır (H.A.Томилев. Этноархеология как научное направление // Этнографическое обозрение. 1999. № 6; O.B.Кузнецов.

Xalkolit dövrünə aid dulus çarxının detallı. Qəbül.

Tunc dövrünə aid nümunələr. Şənkir.

Etnoarxeologiya: tədqiqatlar və perspektivlər

Arxeoloji qazıntıların nəticələrinin, aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqlarının interpretasiyası zamanı mürciət edilən elm sahələrindən biri də etnoarxeoloji tədqiqatlardır. Arxeologiya və etnologiyanın (etnoqrafiyanın) qovşağında təşəkkül tapan etnoarxeologiya dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində müstəqil, multidissiplinar elm sahəsi kimi fəaliyyətədir. Bu elmi istiqamət ilk olaraq arxeoloji tapıntıların şərh edilməsi üçün etnoqrafik materiallara mürciət edilmiş zərurətindən yaranmışdır.

Etnoarxeologiya arxeoloji tədqiqatların tərkib hissəsidir. Bu istiqamətin mahiyyəti sinifsiz cəmiyyətlərin tədqiq proseslərinin müasir, etnik məlum olan cəmiyyətlərə bağlanmasıdır. Beləliklə, arxeologiya etnoqrafiya ilə qovuşur, lakin ibtidai, sinifsiz cəmiyyətlərin arxeoloji tədqiqat sahəsi olaraq qalır. Bu tədqiqatların xronologiyası ən qədim zamanlara bağlanır (B.П.Алексеев, А.И.Першин. История первобытного общества. Москва, 1990).

Hələ XIX əsrdə Avropa və Amerika arxeoloqları etnoqrafiya tərəfindən Afrika, Avstraliya və Amerikanın aborigen cəmiyyətləri barədə topladıqları informasiyalardan istifadə edirdilər. Tədqiqat belə cəhədlər arxeologiya və etnoqrafiyanın inteqrasiyasına səbəb olurdu. Etnoarxeologiya elm sahəsi kimi ilk dəfə XX əsrin 50-60-cı illərində ABŞ və İngiltərədə formalaşmağa başlamışdır. Bu işə öz növbəsində arxeoloji dövrlərin rekonstruksiyası üçün "canlı" etnoqrafik mədəniyyətə mürciət edilmiş idi. 1958-ci ildə Amerika arxeoloqları Qordon VIII və Filip Filip arxeoloji tədqiqatlar prosesində tarixi dövrlərdə sosial sistemlərin öyrənilməsi və rekonstruksiyasına başlıca diqqət yetirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdilər. Sonralar anqlo-amerikan arxeologiyasında qədim sosiomedeni sistemləri öyrənmə, mahiyyət etibarilə biri-birinə yaxın olan "davranış arxeologiyası", "fəaliyyət arxeologiyası", "etnoarxeologiya" istiqamətləri yaranmışdır. Artıq 60-cı illərdə etnoarxeologiya bu istiqamətdə müəyyənedici bir termin olaraq digər adları tam sıxışdırıb sıradan

Этноархеология и поселенческая археология охотников и собирателей // Известия Лаборатории древних технологий ИриТУ вып. 3. 2005).

Etnoarxeologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafının ilk mərhələlərində Alyaskanın və Sibirin aborigen xalqlarının həyat tərzi ilə tarixi keçmişin bərbəşə əlaqəsi tədqiq edilirdi. Lakin tədqiqat bu istiqamətdəki elmi araşdırmalar tarixin bütün mərhələlərinin əhatə etmişdir. Məsələn, Alyakadakı eskimoların etnoarxeologiyası barədə toplanmış materialları Fransadakı Paleolit dövrü abidələrinin tapıntıların interpretasiyası üçün əsas olmuşdur. Belə ki, etnoqrafik dövrə ovcuların və yıgıcıların yaşayış yerinin landsaftda yerləşməsi, onun təşkil edilməsi, mövsümi xüsusiyyətləri Mustye dövrünə aid düşərgənin arxeoloji, mədəni təbəqələrinin formalaşması mexanizmini anlamağa kömək etmişdir (O.V.Kuzneçov. Göstərilən əsəri).

Zaman keçdikcə etnoarxeoloji tədqiqatlar genişlənməmiş və bütün tarixi mərhələləri əhatə etmişdir. Bu ilk növbədə hər bir ölkənin, xalqın tarixinin öyrənilməsi xüsusiyyətlərindən asılı olmuşdur.

Bəs Azərbaycanda bu baxımdan vəziyyət necədir?

Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlarda etnoqrafik informasiyalardan istifadənin əhəmiyyəti barədə hələ XX əsrin əvvəllərində arxeoloq, akademik İ.İ.Meşaninov bəhs etmişdir. Görkəmli alim 1928-ci ildə çap olunmuş məqaləsində bu barədə konkret faktları göstərmişdir. Məqalənin əvvəlində müəllif Naxçıvanda Tunc dövrünə aid "Qızıl burun" (Qızıl veng) nekropolunda arxeoloji qazıntılar zamanı rastlaşdığı bir hadisəni belə təsvir etmişdir: "Bir dəfə tuncdan hazırlanmış silahların da aşkar edildiyi kişi qəbrində muncuğun tapılması məni çox təəccübləndirmişdi. Lakin qazıntıda işləyən fəhlə buna qətiyyətlə təəccüblənəyərək sakit şəkildə bildirdi ki, hazırda da bir sıra müsəlman kəndlərində kişi qəbirlərində muncuq qoyurlar. Bir obsidian (xalq arasında "dəvəgözü daşı" adlanır.

(M.N.) parçası aşkar edilərkən mən ona tamamilə başqa nəzərlə baxdığım halda həmin fəhlə bunun göz xəstəliyinin müalicəsi üçün istifadə edildiyini bildirdi... Qazıntı işləri mənimlə fəhlələr arasında söhbətlə dayandırıldı: etnoqrafiyanın qapıları geniş açıldı. Bəzən mən özümü savadsız hiss edərək bəsavad fəhlədə kömək axtarırdım. Elə buradaca mən arxeoloji işlər zamanı etnoqrafik materiallardan istifadə edilməsinin zəruriliyini daha aydın şəkildə hiss

problemi (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası. Cild 22, №1, 2019; A.Ağalarzadə. Azərbaycanın canub-şərq bölgəsində Tunc-İlk Dəmir dövrü əhəlisinin əkinçilik təsərrüfatı (etnoarxeoloji tədqiqat) // "BDU-nun Xəbərləri", 2019, №3; və s.).

Etnoqrafik məlumatlar əsasında qədim dövrlərə aid arxeoloji tapıntıların şərh edilməsinə dair çoxsaylı faktlar var. Bir nümunə: Xalkolit dövrünə - e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid abidələrdən aşkar edilmiş, daşdan hazırlanmış bir qrup əşyanın dulus çarxının detallı olması məhz etnoqrafik informasiyanın köməkliyi ilə müəyyənləşdirilmişdir (N.Müseviyibli. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, 2020; С.М.Агамалиева. Гончарство Азербайджана. Баку 1987). Arxeoloqlar qazıntılar nəticəsində aşkar edilən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqatları zamanı Orta əsrlərə aid yazılı mənbələrin məlumatlarından da geniş istifadə edirlər (Q.Cəbiyev. Klassik poeziyadan praktiki arxeologiya // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2021).

Etnoarxeoloji tədqiqatların zəruriliyi etnoqraf alimlər tərəfindən də dəfələrlə qeyd edilmişdir (G.A.Kerimov. Novie i nezaslujenno zabite mejdisüplinnamie nauki, nauçnie napravlenie i nekotone problemi gtnografii Azerbaydjana // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası", 2007, № 1). Etnoqraf alimlər də öz növbəsində bu elmi problemlərin araşdırılması zamanı arxeoloji materiallara mürciət edirlər (H.A.Quliyev, A.C.Bəxtiyarov. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968; P.T.Kuliyeva. Культ камня в Азербайджане (археологическое исследование). Баку, 2007; və s.). Qədim Daş dövründən Orta əsrlərə qədər bütün tarixi mərhələlərdə insanların müxtəlif məqsədlərlə maskunlaşdığı mağaralar həm arxeoloqların, həm də etnologların tədqiqat obyektidir (V.И.Галджиева. Этноархеологическая значимость пещер юго-восточной части Южного Кавказа // 2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2017). Azərbaycanın qədim dövr etnoqrafiyasının tədqiqatlarının bazasını başlıca olaraq arxeoloji materiallar təşkil edir (С.Самедова. Этнография древнего Азербайджана: Античный период (БДВ вло н.э. - БЫБЫ в н. э.) Баку, 2018).

Qədim dövrlərə və Orta əsrlərə aid antropoloji materiallar da məhz arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan, bu materiallar işə öz növbəsində etnogenez tarixinin tədqiqi üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir (P.M.Kasimova. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984).

Belə misallardan sayı çoxdur və bir məqalə çərçivəsində onların hamısını əhatə etmək mümkün deyil. Azərbaycan tarixi bütün dövrlərinə aid arxeoloji abidələrə, eyni zamanda etnoqrafik ənelərlə zəngin bir ölkədir. Bütün bunlar etnoarxeologiya sahəsində tədqiqatların zəruriliyini və perspektivliyini sübut edən amillərdir. Hər iki elmin qovşağında aparılan etnoarxeoloji araşdırmalar qədim tariximizin, yüzlüklərə, minilliklərə dayanan mədəni varisiyinin öyrənilməsi, xalqımızın etnogenez tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Etnoarxeologiya" şöbəsinin eməkdaşları bu mühüm elmi problemlərin həlli istiqamətində araşdırmalarını davam etdirirlər.

Nəcef MÜSEYİBLİ
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Etnoarxeologiya" şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor